

K o n r a d   S z o c i k

***Traktat o trzech oszustach:
Mojżesz, Jezusie i Mahomecie***
**jako przykład radykalnej krytyki religii
pozytywnych**

Słowa kluczowe: *ateizm, krytyka religii, „philosophie clandestine”, rewolucja myśli, racjonalność*

Ważnym dziełem filozoficznym, ilustrującym dokonującą się w XVII i XVIII wieku rewolucję myśli europejskiej, jest *Le Traité des trois imposteurs*, czyli *Traktat o trzech oszustach*. Przejście od teistycznej myśli średniowiecznej i nowożytnej do myśli Oświecenia – deistycznej i często ateistycznej, a przynajmniej niezwykle krytycznej wobec tradycyjnych idei religijnych i teologicznych – nie dokonało się gwałtownie, lecz było trwającym przynajmniej kilkadziesiąt lat procesem, który ujawniają manuskrypty tzw. filozofii potajemnej, „nielegalnej”, „podziemnej”, „zakazanej” (*philosophie clandestine*).

Le Traité des trois imposteurs jest najbardziej znaną publikacją reprezentującą w filozofii nowożytnej takie „nielegalne” i w konsekwencji wydawane anonimowo utwory¹. Najintensywniejszy rozwój *philosophie clandestine* przypadał na lata 1680–1750, kiedy rozpowszechniano krytykujące ortodoksyjną metafizykę i religię prace przede wszystkim we Francji, Holandii i Niemczech, a także na terenie Skandynawii, Wielkiej Brytanii czy Włoch². Cechą

---

¹ J.I. Israel, *Radicale verlichting. Hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden*, przeł. E. Krikke, Franeker 2005, s. 731.

² „Behoorlijke aantallen clandestiene filosofische manuscripten die geproduceerd en gekopieerd werden in de jaren tussen 1680 en 1750 zijn bewaard gebleven in archieven en bibliotheken in heel Europa, vooral in Frankrijk, de Nederlanden en Duitsland maar ook in Scandinavië, Groot – Brittannië, het oostelijk deel van Centraal – Europa en Italië”, tamże, s. 732.

charakterystyczną *Le Traité des trois imposteurs* jest szczególne odniesienie do prac Spinozy i Hobbesa, przede wszystkim ich idei politycznych i religijnych, jakkolwiek sam *Traktat* nie jest napisany w stylu i duchu żadnego z tych myślicieli³. Jako domniemanych autorów *Traktatu* Jonathan Israel wskazuje J.M. Lucasa, J. Vroesena, Ch. Leviera, J. Aymona i J. Rousseta de Missy⁴. O popularności *Traktatu* świadczy ilość skatalogowanych egzemplarzy używanych w okresie wczesnego Oświecenia, czyli we wspomnianych latach 1680–1750. Spośród 22 dzieł, składających się na nurt *philosophie clandestine*, *Traktat* był dziełem, którego egzemplarzy funkcjonowało w obiegu najwięcej – około 200⁵. Na drugim miejscu plasowało się *Colloquium Heptaplomeres* Bodina (105 egzemplarzy), na trzecim *Examen de la Religion Du Marsais*’go (53 egzemplarze)⁶. Większość poszczególnych utworów *philosophie clandestine* została wydana w ilości kilkunastu bądź dwudziestu kilku egzemplarzy.

Heretycki i bluźnierczy wobec religii pozytywnych charakter *Traktatu o trzech oszustach* opiera się na przedstawieniu fundatorów trzech czołowych religii monoteistycznych, Mojżesza, Jezusa i Mahometa, jako oszustów, realizujących swoje prywatne i polityczne cele opanowania świata, a dla uprawomocnienia tych aspiracji posługujących się religią⁷.

Traktat o trzech oszustach stanowi kompilację tekstów tzw. autorów libertyńskich, połączonych przekonaniem o politycznych korzeniach religii⁸. W *Traktacie* widoczny jest wpływ m.in. takich myślicieli jak Spinoza, Hobbes, Vanini, La Mothe Le Vayer, Charron, Naude czy Lamy⁹. Ważną informacją jest fakt, że *Traktat* występował równolegle pod nazwą *L’Esprit de Spinosa*¹⁰,

---

³ „Hobbes et Spinoza sont largement mis à contribution par la lettre même du texte qui n’est, au sens strict, ni hobbesien, ni spinoziste”, F. Charles-Daubert (éd.), *Le ‘Traité des trois imposteurs’ et ‘L’Esprit de Spinosa’: Philosophie clandestine entre 1678 et 1768*, Oxford 1999, s. 250.

⁴ J.I. Israel, *Radical enlightenment*, dz. cyt., s. 741.

⁵ Tamże.

⁶ Tamże.

⁷ „Le blasphème qui consiste à désigner les trois grands fondateurs de religions comme des imposteurs qui ont trompé le monde a dû venir à l’esprit de plus d’un sceptique en matière de religion, et être bien des fois prononcé en privé avant de connaître l’extraordinaire fortune qui fut la sienne”, F. Charles-Daubert, dz. cyt., s. 11. „*Le Traité des trois imposteurs*, en effet, illustre ce thème de la manière la plus claire en faisant de Moïse, de Jesus-Christ et de Mahomet trois imposteurs ayant trompé le monde en déguisant du prétexte de religion leurs ambitions politiques”, tamże, s. 1.

⁸ „Le texte est à l’évidence un texte composite, mosaïque ou collage selon la méthode des auteurs libertins qui empruntent à diverses sources la matière de leurs développements”, tamże, s. 2. „Ce titre évoquait sans ambiguïté l’un des thèmes les plus importants du libertinage érudit: celui de l’origine politique des religions”, tamże, s. 1.

⁹ Tamże, s. 3.

¹⁰ Tamże, s. 1.

czyli *Duch Spinozy*, wskazując tym samym na rewolucyjny charakter spinozjańskiego systemu i jego ateistyczne implikacje, szczególnie na płaszczyźnie destrukcji dotychczasowego porządku religijnego. Jeżeli zasadniczym celem autora *Traktatu* było wyzwolenie ludzkości z jarzma polityczno-religijnej i światopoglądowej niewoli oraz oczyszczenie ludzkich przekonań z przesądów¹¹, mało który tekst tak znakomicie nadawał się do tego celu jak *Traktat teologiczno-polityczny* Spinozy, z którego autor zresztą korzystał. Największe podobieństwo do filozofii Spinozy dotyczy analizy religii pozytywnych jako teorii politycznych, służących wywołaniu posłuszeństwa poddanych przez rozpowszechnienie określonego ideału moralności. Cel ten jest realizowany za pomocą tych samych środków, które opisał Spinoza, czyli działalności proroków, cudów, idei umowy społeczno-politycznej zawartej między narodem żydowskim w osobie Mojżesza a Bogiem, i wielu innych wydarzeń, ceremonii i motywów obecnych w Biblii¹². Drugim istotnym elementem świadczącym o ideowej tożsamości *Traktatu* ze Spinozjańską metafizyką jest propagowanie monistycznej idei bytu i zakwestionowanie transcendentnego charakteru boskości¹³. Zdemaskowanie religii jako teorii politycznej nawiązuje do *Traktatu teologiczno-politycznego* Spinozy, natomiast partie tekstu poświęcone utożsamieniu Boga z naturą powtarzają kluczowe rozstrzygnięcie spinozjańskiej *Etyki*.

Traktat o trzech oszustach powstał między rokiem 1678 a 1688, najprawdopodobniej w 1680 roku, następnie pojawiło się kilka wydań, zawierających fragmenty o zmodyfikowanej i ubogaconej treści: w roku 1712, 1716, 1719 i 1721, występujących naprzemiennie pod tytułami *La Vie et l'esprit de M. Benoit de Spinoza* bądź *Traité de trois imposteurs*¹⁴. Ostatnie wydanie, pod tytułem *Traité de trois imposteurs*, zostało opublikowane w 1768 roku¹⁵. W ciągu następnych kilkudziesięciu lat sześciokrotnie ukazywały się wznowienia ostatecznie zredagowanej wersji *Traktatu*: w 1775, 1776, 1777, 1780, 1793 i 1796 roku¹⁶. Niezależnie od zagadnień historyczno-edytorskich związanych z autorstwem i różnicami między poszczególnymi wydaniem, *Traktat* jest jed-

---

¹¹ „L'auteur du *Traité* va plus loin en proclamant son intention: détromper le peuple et le libérer des croyances qui l'asservissent”, tamże, s. 3.

¹² Tamże, s. 252–260.

¹³ „C'est ce point qui est développé à l'aide de l'Appendice au livre premier de l'*Éthique*, où Spinoza dénonce les représentations communes de la Nature et de Dieu. (...) Les représentations communes erronées sont rapidement corrigées au § 10, où l'auteur de *L'Esprit* explique «Ce que c'est que Dieu» en suivant Spinoza (...) qui introduit l'identité entre Dieu et la Nature, et l'imposture correlative attaché à la Bible”, tamże, s. 261.

¹⁴ Tamże, s. 5–6, 7.

¹⁵ Tamże, s. 3.

¹⁶ Tamże, s. 7.

nym z czołowych manifestów tzw. filozofii nielegalnej, podziemnej, wyrażając idee krytykujące dotychczas uświęcony porządek teologiczny i religijny.

Autor *Traktatu* demaskuje zbyt liczne skomplikowanie i mnogość dogmatów i tradycji religijnych, wskazując na zdrowy rozsądek jako narzędzie wystarczające do zakwestionowania przypisywanych Bogu przymiotów czy podważenia wyjątkowości świadectw proroków, którzy w rzeczywistości nie wyróżniali się spośród pozostałej części społeczeństwa żadnymi walorami, zatem szczególnie cześć, wymagana przez instytucje wobec ich sprawozdań, pozbawiona jest uzasadnienia¹⁷. Te poglądy zarówno upodabiają światopogląd autora do stanowiska Spinozy, jak również zdradzają sympatię wobec religii naturalnych, subiektywnych, które koncentrują się wyłącznie na rzeczywistości człowieka, akcentując możliwość racjonalnego i naturalnego, a nie nadprzyrodzonego poznania boskości. *Traktat* kwestionuje wszelkie tradycyjne sposoby charakteryzowania boskości na wzór antropomorficzny, odpowiadające potrzebom materialistycznego i zmysłowego poznawania rzeczywistości przez człowieka, ugruntowywane przez takie motywy biblijne, jak Bóg objawiający się pod postacią starszego mężczyzny, w formie ognia bądź pod postacią języków ognia¹⁸. Spinoza również kwestionował autorytet autorów ksiąg biblijnych, sprzeciwiając się tendencjom antropomorficznym w religiach. Zaprezentowana w *Traktacie* geneza błędnych, opartych na przesądach, przekonań religijnych, wskazująca na ignorancję jako główny czynnik ich rozwoju¹⁹, jest zbieżna z analizami Spinozy, który religię postrzegał jako domenę emocji i wyobraźni,

---

¹⁷ „§ 4. Pour en venir à bout, il n'est point besoin ni des hautes spéculations, ni de pénétrer fort avant dans les secrets de la nature. On n'a besoin que d'un peu de bon sens pour juger que Dieu n'est ni colère ni jaloux; que la justice & la miséricorde sont de faux titres qu'on lui attribute; & que ce que les Prophètes & les Apôtres en ont dit ne nous apprend ni son nature ni son essence.

En effet, à parler sans fard & à dire la chose comme elle est, ne faut-il pas convenir que ces Docteurs n'étoient ni plus habiles ni mieux instruits que le reste des hommes; que bien loin de là, ce qu'ils dissent au sujet de Dieu est si grossier, qu'il faut être tout-à-fait peuple pour le croire? Quoique la chose soit assez évidente d'elle même, nous allons la rendre encore plus sensible, en examinant cette question: S'il y a quelque apparence que les Prophètes & les Apôtres ayent été autrement conformes que les autres hommes?” (*Traité des trois imposteurs*, Édition de 1786, Chapitre I), F. Charles-Daubert, dz. cyt., s. 716.

¹⁸ „Cela posé, examinons un peu l'idée que les Prophètes ont eue de Dieu. S'il faut les en croire, Dieu est un Être purement corporel; Michée le voit assis; Daniel, vêtu de blanc & sous la forme d'un vieillard; Ezechiel le voit comme en feu, voilà pour le Vieux-Testament. Quant au Nouveau, les Disciples de Jesus-Christ s'imaginent le voir sous la forme d'une colombe, les Apôtres sous celle de langues de feu, & St. Paul enfin comme une lumière qui l'éblouit & l'aveugle” (*Traité des trois imposteurs*, Chapitre I, § 6), tamże, s. 717.

¹⁹ „Mais sans nous arrêter aux rêveries d'un peuple élevé dans la servitude & dans absurdité, disons que l'ignorance a produit la croyance de toutes les impostures & les erreurs qui régissent aujourd'hui parmi nous” (*Traité des trois imposteurs*, Chapitre I, § 6), tamże, s. 718.

opartą w znacznej mierze na przesądach i zabobonach, jak również odzwierciedla pogląd Paula Holbacha, który ignorancję wymieniał jako główny, obok strachu i zła, czynnik determinujący powstawanie przekonań religijnych²⁰.

Traktat przedstawia ludzkość jako pierwotnie zjednoczoną, usposobioną pokojowo, skoncentrowaną na materialnym aspekcie życia, opartym na zdrowym rozsądku, kierującą się jedynie prawami naturalnymi²¹. Dopiero silne uczucie strachu wygenerowało wyobrażenie ponadnaturalnych sił, dokonując całkowitej zmiany paradygmatów wyznaczających dotychczasowe życie: egzystencjalnym priorytetem stało się nawiązanie kontaktu, a przynajmniej usiłowanie wywierania wpływu na opartą na przesądach i zabobonach ideę boskości, od której ludzka wyobraźnia uzależniła powodzenie zarówno swojego losu, jak również dziejów całego świata²². Podobnie dzieje ludzkości w kontekście rozwoju religii pojmowali m.in. Hegel, Hölderlin czy Heine, zdaniem których chrześcijaństwo zniszczyło jedność człowieka z Bogiem, światem i społeczeństwem, cechującą kulturę grecką.

Kolejną analizą historyczno-biblijną, zdradzającą inspirację spinozjańską krytyką religii, jest zdemaskowanie Mojżesza jako tytułowego oszusta, który wykorzystał ideę Boga oraz opowieści o cudach, będąc świadomym olbrzymiej ignorancji narodu żydowskiego²³. Mojżesz, jako „oszust” realizujący polityczną ambicję podporządkowania własnym celom poddanego sobie ludu, celowo posłużył się figurami materialnymi, dostępnymi poznaniu zmysłowemu, oddziałującymi na przesadną wyobraźnię narodu żydowskiego, wskazując ślup

²⁰ „Sono le grandi catastrofi naturali, le distruzioni e gli orrori delle guerre, i continui mali fisici e lo spavento di fronte alla morte che portano l'uomo a concepire una forza nascosta e sconosciuta che gli sfugge e lo domina: D'Holbach ammette che quest'idea di Dio si trova in tutti i popoli e sotto tutti i climi da un punto all'altro del globo e in tutti i tempi della storia, poiché le condizioni di vita degli uomini pressapoco si equivalgono e comuni sono perciò le angustie e i dolori”, C. Fabro, *Introduzione all'ateismo moderno*, Roma 1964, s. 402.

²¹ „§ 1. Avant que le mot *Religion* se fut introduit dans le monde, on n'étoit obligé qu'à suivre la loi naturelle, c'est-à-dire, à se conformer à la droite raison. Ce seul instinct étoit le lien auquel les hommes étoient attachés; & ce lien tout simple qu'il est, les unissoit de telle sorte que les divisions étoient rares” (*Traité des trois imposteurs*, Chapitre III), F. Charles-Daubert, dz. cyt., s. 725.

²² „Mais dès que la crainte eut fait soupçonner qu'il y a des Dieux & des Puissances invisibles, ils élevèrent des autels à ces êtres imaginaires, & secouant le joug de la nature & de la raison, ils se lièrent par de vaines cérémonies & par un culte superstitieux aux vains phantômes de l'imagination” (*Traité des trois imposteurs*, Chapitre III, § 1), tamże.

²³ „Il n'y eut jamais de peuple plus ignorant que les Hebreux, ni par conséquent plus crédule. Pour être convaincu de cette ignorance profonde, il ne faut que se souvenir dans quel état ce peuple étoit en Egypte, lorsque Moÿse le fit révolter” (*Traité des trois imposteurs*, Chapitre III, § 10), tamże, s. 731.

„L'usage adroit de ses prestiges & de la connoissance qu'il avoit de la nature, fortifia ces exhortations: & il confirma ce qu'il leur avoit dit par ce qu'on appelle des prodiges, qui sont capable de faire toujours beaucoup d'impression sur la populace imbécile”, tamże.

ognia w nocy i chmurę w ciągu dnia jako manifestacje boskiej opatrności²⁴. Jednak Mojżesz doskonale zdawał sobie sprawę z polityczno-marketingowej manipulacji i poprawnie odczytywał powyższe znaki jedynie jako zwyczajne, przypadkowe zjawiska przyrody, pozwalając jednocześnie na interpretowanie ich przez Żydów jako objawów wszechmocnego Boga²⁵.

Następny „oszust”, Jezus, zostaje obwiniony o stworzenie bardzo prymitywnego systemu religijno-społecznego, opierającego się na niedorzecznych, obcych ludzkiemu rozumowi doktrynach, które celowo przedstawił niewykształconym filozoficznie i nieusposobionym naukowo uczniom, opisując swoje królestwo jako domenę ludzi „ubogich duchem, prostych i głupich”²⁶. W *La Vie et l'esprit de M. Benoit de Spinoza* chrześcijaństwo, rozumiane jako zestaw zasad przedstawionych przez Jezusa, jest ukazane jako zbiór najbardziej absurdalnych i bezsensownych opinii, które mogą zostać zaakceptowane jedynie „przez kobiety i idiotów”²⁷. Autor *Życia i umysłu Pana Spinozy*, jako reprezentant jednostek racjonalnych, traktuje brak jakichkolwiek podobieństw i więzi z grupą chrześcijańskich „wizjonerów” jako walor, a nie powód nieszczęścia²⁸. *La Vie et l'esprit de M. Benoit de Spinoza* jest wydaniem *Le Traité de trois imposteurs* z 1719 roku, bardziej obszernym niż ostatnia wersja *Traktatu*. Powyższa analiza chrześcijaństwa jest zamieszczona w identycznej postaci w obu wersjach *Traktatu*, jednak jej obecność w wydaniu z 1719 roku jest niezwykle symptomatyczna dla filozofii francuskojęzycznego Oświecenia. Dziesięć lat później zmarł Jan Meslier, którego Cornelio Fabro klasyfikuje jako reprezentanta ateizmu radykalnego²⁹. Jakkolwiek *Testament* Mesliera został wydany po jego śmierci, jego idee funkcjonowały w ramach *philosophie clandestine*, wyróżniając się szczególnie ostrą, właśnie radykalną i bezkompro-

²⁴ „On peut remarquer surtout qu'il crut avoir trouvé un moyen sûr de tenir les Hebreux soumis à ses ordres en leur persuadant que Dieu étoit lui-meme leur conducteur, de nuit sous la figure d'une colonne de feu, & de jour sous la forme d'une nuée. Mais aussi on peut prouver que ce fut là la fourberie la plus grossière de cet imposteur”, tamże.

²⁵ „(...) donc la nuée & la colonne de feu n'étoit Dieu que pour le peuple, & non pour Moÿse” (*Traité des trois imposteurs*, Chapitre III, § 10), tamże, s. 732.

²⁶ „Ce n'est donc pas une merveille, que JESUS CHRIST ne se soit point choisi des Scavans & des Philosophes pour *Apôtres*. Il scavoit que sa Loy & le bon Sens étoient diamétralement opposéz, c'est pourquoi il déclame en tant d'endroits contre les Sages, & les exclut de son Royaume, ou il n'admet que les *Pauvres d'esprit*, les *Simple*s & les *Imbéciles*” (*La Vie et L'esprit de M. Benoit de Spinoza*, Édition de 1719, Chapitre VIII), F. Charles-Daubert, dz. cyt., s. 668.

²⁷ „On prétend néanmoins, qu'une *Religion*, qui subsiste sur de si frêles fondements, & dont des Hommes ignorans, jusqu'à la stupidité, ont été les *Prédicateurs*, est une *Religion* toute Divine & surnaturelle; comme si l'on ignoroit, qu'il n'y a pas de Gens plus propres, pour donner cours aux plus absurdes Opinions, que les *Femmes* & les *Idiots*”, tamże.

²⁸ „Aussi, les Esprits raisonnables ne se croyent-ils pas malheureux de n'avoir rien à démêler avec des *Insenséz*”, tamże.

²⁹ C. Fabro, *Introduzione all'ateismo moderno*, dz. cyt., s. 414.

misową krytyką religii, przede wszystkim chrześcijaństwa jako reprezentanta religii pozytywnej. Podobne poglądy na temat specyfiki chrześcijaństwa oraz charakterystyki osób podzielających dogmaty religijne jako prawdziwe głoszone były m.in. przez Mesliera. Jego zdaniem, wszystkie twierdzenia religijne są produktem wyobraźni, ponieważ żadne z przekonań religijnych nie odwołuje się do badania rozumowego, doświadczenia czy obserwacji³⁰. Zarzut ten dotyczył przede wszystkim chrześcijaństwa, którego czołowe dogmaty, m.in. o trzech osobach boskich, wcieleniu Jezusa czy dziewictwie Matki Boga, jako przeciwne zdrowemu rozsądkowi i idei racjonalności, są możliwe do zaakceptowania wyłącznie przez osoby przesądne i zabobonne, odurzające racjonalny i naukowy ideał poznania.

Autor *Traktatu* odwołuje się także do prawdziwości, z perspektywy filologicznej i historycznej, genezę Biblii, jako eklektycznej księgi, której autorzy wiele idei „ukradli” z prac filozoficznych, o czym ma świadczyć m.in. podobieństwo między doktryną Starego i Nowego Testamentu a filozofią Platona³¹. Koncepcja grzechu pierwotnego jest jedynie biblijną transkrypcją puszeki Pandory³², podobnie jak wiele innych wyrażen i koncepcji, które miały zostać dosłownie skopiowane z prac Hezjoda i Homera³³.

Obok prawdziwości Biblii *Traktat* kwestionuje także wiarygodność tradycyjnych idei teologicznych, które postrzegają Boga w sposób antropomorficzny, przede wszystkim przez pryzmat etyki. *Traktat* neguje nie tylko istnienie opatrnościowych rządów Boga nad światem, ale nawet samą koncepcję Boga transcendentnego, którą przedstawia jako projekcję ludzkiej wyobraźni, proponując w zamian spinozjańskie utożsamienie Boga z naturą³⁴. Jeżeli sam

³⁰ „Wszystkie zasady religijne są sprawą czystej wyobraźni, w której ani doświadczenie, ani rozumowanie nigdy nie brały udziału. Wiele trudności napotyka się przy ich zwalczaniu, gdyż wyobraźnia, przejęta zdumiewającymi lub poruszającymi ją urojeniami, niezdolna jest do rozumowania. Kto zwalcza religię i jej majaki bronią rozumu, podobny jest do człowieka, który mieczem chciałby zabijać muszki: po wymierzeniu ciosu muszki i majaki przylatują z powrotem i zajmują w umyśle to miejsce, skąd – jak się zdawało – zostały wygnane”, J. Meslier, *Testament*, przeł. Z. Bieńkowski, Warszawa 1955, s. 174–175.

³¹ „D’où vient, par exemple, la conformité qui se trouve entre la doctrine du Vieux & du Nouveau Testament, & les écrits de Platon, sinon de ce que les Rabins, & ceux qui ont composé les écritures, ont pillé ce grand homme?” (*Traité des trois imposteurs*, Chapitre III, § 17), F. Charles-Daubert, dz. cyt., s. 737.

³² „On a tiré le péché originel de la boîte de Pandore”, tamże.

³³ „(...) enfin il est constant que les Auteurs de l’Écriture ont transcrit presque mot à mot les oeuvres d’Hésiode & d’Homère”, tamże.

³⁴ „§ 2. Dieu n’étant, comme on a vu, que la nature, ou, si l’on veut, l’assemblage de tous les êtres de toutes les propriétés & de toutes les énergies, est nécessairement la cause immanente & non distincte de ses effets; il ne peut être appelé ni bon, ni méchant, ni juste, ni miséricordieux, ni jaloux; ce sont des qualités qui ne conviennent qu’à l’homme; par conséquent il ne sauroit ni punir ni récompenser (*Traité des trois imposteurs*, Chapitre IV), tamże, s. 743.

Bóg jest jedynie iluzją, bytem fikcyjnym, tym bardziej status nieprawdziwych uzyskują wszelkie religijnie usankcjonowane wyobrażenia opisujące stosunek Boga do człowieka, którego religia przedstawia jako byt uprzywilejowany, cieszący się szczególną opieką i ochroną Boga, jakiej pozbawione są wszelkie inne byty, a którą miałyby uzyskiwać w zamian za modlitwy i pochwały zanoszone do Boga³⁵. Źródłem takich przekonań nie jest objawienie Boga, wskazywane przez religie pozytywne, lecz zgodnie z diagnozą oświeceniowej krytyki religii, nierozwinięty, pozbawiony odpowiedniej wiedzy ludzki umysł³⁶.

Traktat piętnuje zabobonne i irracjonalne skłonności ludzkiej wyobraźni, w znacznej mierze generowane przez ignorancję, która swoim iluzjom, np. dotyczącym istnienia rozmaitych bytów duchowych, przyznaje nie tylko przymiot realności, ale nawet nieskończonej mocy; „śmieszne i absurdałne opinie” powstają wskutek ignorancji, która nakazuje obdarzać nieskończoną mocą każdy niezrozumiały dla niej byt³⁷.

Podsumowując, *Traktat o trzech oszustach* jest opracowaniem streszczającym w jednym tomie tezy obecne w olbrzymiej ilości prac filozoficznych, dzięki czemu może funkcjonować jako kompendium wiedzy na temat racjonalistycznej i naturalistycznej krytyki religii. Zdemaskowanie tytułowych „oszustów” religijnych, Mojżesza, Jezusa i Mahometa, jest punktem wyjścia dla rozważań na temat prymatu poznania rozumowego i zmysłowego oraz doświadczenia nad bezrefleksyjną akceptacją twierdzeń religijnych i metafizycznych, tradycyjnie dziedziczonych w kulturze europejskiej. *Traktat* stanowi pomost między systemami filozoficznymi czołowych myślicieli XVII wieku, Kartezjusza (idea poznania racjonalnego) i Spinozy (monistyczna idea substancji, prowadząca do utożsamienia Boga z naturą), a jawnie krytykującą religię i klasyczną metafizykę myślą Oświecenia, reprezentowaną we Francji m.in. przez La Mettrie’ego, Helwecjusza, Diderota, Holbacha czy Mesliera, których ateistyczne poglądy można odnaleźć na kartach wcześniejszego o kilkadziesiąt lat *Traktatu*. Spinoza nie prezentował oficjalnego stanowiska ateizmu, jednak filozoficzne implikacje jego systemu prowadzą do naturalistycznej koncepcji świata, w której zostaje zniesiona transcendentna wizja Boga, utożsamianego

---

³⁵ „Il ne s’embarrasse point d’être loué, prié, recherché, caressé; il n’est point ému de ce que les hommes font ou dissent; il n’est susceptible ni d’amour ni de haine; en un mot il ne s’occupe pas plus de l’homme que du reste des créatures, de quelque nature qu’elles soient” (*Traité des trois imposteurs*, Chapitre IV, § 3), tamże, s. 743–744.

³⁶ „Toutes ces distinctions ne sont que des inventions d’un esprit borne; l’ignorance les imagine & l’intérêt les fomenté”, tamże, s. 744.

³⁷ „D’après cette opinion ridicule ils tombèrent dans une erreur qui n’est pas moins absurde, lorsqu’ils crurent que ces Phantômes avoient un pouvoir illimité, notion destitué de raison, mais ordinaire aux ignorents, qui s’imaginent que les Êtres qu’ils ne connoissent pas ont une puissance merveilleuse” (*Traité des trois imposteurs*, Chapitre VI, § 2), tamże, s. 749.

przez Spinozę ze światem. Największy wpływ spinozjańskiej filozofii, widoczny zarówno w *Traktacie*, jak również w myśli Oświeceniowej, dotyczy filozofii praktycznej, społecznej, politycznej i moralnej, której fundament stanowi krytyka religii objawionych. *Traktat* skoncentrował się na krytyce religijnych twierdzeń, interpretowanych jako nierozsądne i nieuzasadnione przesady, wyrażając tym samym podzielane m.in. już przez Spinozę ideały demokratyzacji, równości i wolności, wyrażające przekonanie o możliwości ulepszenia życia człowieka, którego samowystarczalny rozum miał stać się nowym autorytetem, zastępując posługujące się boską legitymizacją instytucje religijne i polityczne.

Streszczenie

Traktat o trzech oszustach stanowi pomost łączący myśl nowożytną z radykalną w swojej krytyce tradycyjnego porządku religijnego i teologicznego filozofią Oświecenia. *Traktat* jest najpopularniejszym dziełem reprezentującym tzw. *philosophie clandestine*, demaskującym czołowe religie pozytywne jako systemy polityczne, które posługują się religią wyłącznie jako pretekstem do realizacji politycznych i ekonomicznych ambicji ich twórców. *Traktat* streszcza najważniejsze argumenty podejmowane przez zwolenników racjonalistycznej i naturalistycznej krytyki religii, promując ideały wolności i racjonalności, mające zastąpić dotychczasowe odniesienie do tradycji i autorytetu.